
Medievalismo en Extremadura

Estudios sobre Literatura y Cultura Hispánicas
de la Edad Media

Jesús Cañas Murillo
Fco. Javier Grande Quejigo
José Roso Díaz (Eds.)

Medievalismo en Extremadura
Estudios sobre Literatura y Cultura Hispánicas
de la Edad Media



Cáceres
2009

MEDIEVALISMO en Extremadura : Estudios sobre Literatura y Cultura Hispánicas de la Edad Media / Jesús Cañas Murillo, Fco. Javier Grande Quejigo, José Roso Díaz (Eds.). — Cáceres : Universidad de Extremadura, Servicio de Publicaciones, 2009

XXII, 1310 pp. ; 17 × 24 cm.

ISBN 978-84-7723-879-9

1. Literatura medieval-historia y crítica. I. Cañas Murillo, Jesús (Ed.). II. Grande Quejigo, Javier (Ed.). III. Roso Díaz, José (Ed.). IV. Título. V. Universidad de Extremadura, Servicio de Publicaciones, ed.

82.09"04/15"

Cualquier forma de reproducción, distribución, comunicación pública o transformación de esta obra sólo puede ser realizada con la autorización de sus titulares, salvo excepción prevista por la ley. Diríjase a CEDRO (Centro Español de Derechos Reprográficos, www.cedro.org) si necesita fotocopiar o escanear algún fragmento de esta obra.



© Jesús Cañas Murillo, Fco. Javier Grande Quejigo y José Roso Díaz, de la edición, 2009

© De los autores, 2009

© Universidad de Extremadura-Grupo "Barrantes Moñino", para esta 1.^a edición, 2009

Ilustraciones de cubierta: miniaturas de cancioneros del siglo XIII (Biblioteca Vaticana y Biblioteca Nacional de Francia) recogidas en el libro de Martín de Riquer, *Vidas y retratos de trovadores. Textos y miniaturas del siglo XIII*. Barcelona, Círculo de Lectores-Galaxia Gutenberg, 1995.

Edita:

Universidad de Extremadura. Servicio de Publicaciones

Plaza de Caldereros, 2. 10071 Cáceres (España)

Tel. (927) 257 041; Fax (927) 257 046

E-mail: publicac@unex.es

<http://www.unex.es/publicaciones>

I.S.B.N.: 978-84-7723-879-9

Depósito Legal: M-52.674-2009

Impreso en España - *Printed in Spain*

Impresión: Dosgraphic, s. l.

EL PRÒLEG DE FERRER SAIOL A L'OPUS AGRICULTURAE DE PAL·LADI I ELS PRÒLEGS DE LES TRADUCCIONS MEDIEVALS¹

Tomàs Martínez Romero
Universitat Jaume I

1. Independentment dels problemes ben reals amb què s'enfrontaren els traductors medievals i de les pressions amb què ensopegaren ben sovint pel poder de la llengua d'origen i per les constriccions lingüístiques i retòriques de la llengua d'arribada –el *vulgar-*, en termes generals s'ha assumit la idea que en territori ibèric l'assaig traductològic en forma de reflexió prologal no pren volada fins ben entrat el segle XIV. De fet, se n'ha remarcat l'absència en centres difusors de traduccions entre els segles X i XIII, com ara Córdoba, Ripoll o Toledo (Santoyo, 1994: 29), i en àmbit català s'han saludat com a precursora les paraules de Berenguer Sarriera, cirurgià de Jaume II, a l'inici de la versió catalana del *Regimen sanitatis* d'Arnau de Vilanova, destinada a Blanca d'Anjou a principi del segle XIV. Llevat d'algunes excepcions, doncs, les preocupacions sobre l'acte i les conseqüències de la traducció, de la vulgarització o de l'arromançament –per indicar la multiplicitat de termes possibles per referir-se a la mateixa activitat (Colón, 2001)– semblen haver estat absents dels interessos dels nostres escriptors antics o, per ser més precisos, si existiren tals consideracions, no arribaren a l'escriptura. Considere molt important aquesta darrera puntualització, perquè potser quan algunes inquietuds arribaran al paper serà a causa d'altres motius diferents a aquells que afecten únicament l'activitat dels traductors, massa íntimament connectada amb els processos d'exegesi, d'exposició i d'interpretació. Dit altrament, els problemes i els deutes dels traductors perviuen des d'antic, i per això caldrà trobar raons més sòlides per a justificar-ne la verbalització medieval, més abundant amb el pas del temps; és a dir, hem de cercar les possibles raons, no de l'absència, sinó de la presència de reflexions en determinat moment i en concurrència amb altres traductors. És lògic pensar que, a mesura que apareixen amb certa regularitat traductors i traduccions i el fet d'arromançar no és lingüísticament i culturalment escadusser, accessori o prescindible creixen exponencialment les possibilitats que algú reivindique o simplement expose les dificultats de la feina, o que intente anar una mica més enllà de la subsidiarietat –més interpretativa que no literària– a què circumstancialment restava condemnada l'activitat traductora (com ha mirat de mostrar, des d'una altra perspectiva, Morras, 1995). I no pot resultar estrany que aquest moment arribe a coincidir de manera gradual amb la confirmació de les llengües romàniques com a capaces de vehicular qualsevol exposició o raonament complex, amb tots els matisos, però i prejudicis usals, és clar. De fet, totes

¹ Aquesta recerca s'inscriu dins del projecte d'investigació HUM 2005-06110-C02-02/FILO, del Ministeri de Ciència i Tecnologia espanyol, que es desenvolupa a la Universitat Jaume I.

aquestes percepcions i realitats han de ser *conceptualment* prèvies i necessàries a les grans reflexions teòriques en vulgar.

En aquest context que mire de perfilar, s'han de tenir en compte encara les tradicions i els cànons que marquen la formació dels traductors i que determinen, per exemple, que a hom li calga prologar una obra dedicada o patrocinada per algun senyor i que lògicament haja de buscar models entre els pròlegs literaris i entre la teoria de l'exordi. Per tant, en aquest nou espai haurà de ser relativament normal la recuperació i la inserció d'estructures i de llocs comuns que provenen d'altres gèneres col·laterals, una navegació que ja sabem que resulta freqüent en les lletres medievals. Fet i fet, s'ha declarat amb bastant insistència la manca gairebé general d'innovacions en aquests pròlegs, sense valorar la necessitat del traductor d'integrar el seu discurs dins de les coordenades del moment cultural que li ha tocat de viure, la qual cosa ve a significar un coneixement i una forta relació de dependència amb els esquemes i mitjans retòrics que circularen en textos orals i escrits a partir del segle XIII. Al capdavall, el *descobrimt* de la força de difusió de la traducció haurà de generar paral·lelament la constatació de la possibilitat de recrear un format d'introducció, que continga des d'aquelles reflexions exigibles a les aparentment o realment innovadores, passant per paraules adreçades al comitent, al destinatari o a un lector general.

Crec que aquestes consideracions prèvies no són supèrflues, perquè precisament el fet d'ignorar la dependència de models formals i retòrics ha distorsionat l'anàlisi i la interpretació de molts pròlegs de traductors medievals romànics, molts d'ells amatents a integrar en la seua pròpia formulació prologal conceptes antics al costat de petites creacions que de vegades passen desapercebudes davant l'impacte de la grandiloqüència del lloc comú. L'originalitat s'ha de buscar, doncs, tant en allò que diu un nucli molt reduït –reduïdíssim– de traductors, com en la forma d'articular i d'exposar llocs comuns i afirmacions poc originals d'aquells altres menys innovadors en les idees. Comptat i debatut, i amb les pertinents diferències, també els trobadors maldaren per seguir de manera correcta i eficient un seguit de regles, esquemes i conceptes determinats; allò més meritori –en ambdós casos– fou l'habilitat en l'aplicació d'uns elements en gran part ja existents. De la mateixa manera que no abundaven els Ventadorns, Borns i Daniels, també hi haurà pocs Brunis, per entendre'ns. Des d'aquesta dimensió plantejada, m'hi propose de revisar allò que diu Ferrer Saiol al pròleg de la seua vulgarització de l'*Opus agriculturae* de Pal·ladi, per avaluar les aportacions reals del protonotari.

2. Jordi Rubió i Balaguer, amb l'agudesia que caracteritzava les seues exposicions, afirmava que aquesta versió era «precedida d'una molt interessant declaració del traductor sobre la manera com ha realitzat la seva tasca [...] L'autor d'aquesta versió, el protonotari Ferrer Sayol, ciceronià, que hi intercala un passatge del *De senectute*, era el padastre de Bernat Metge» (Rubio, 1990: 37). Aquestes pinzellades, magistrals, mereixen una petita glossa perquè diuen més del que sembla. Primerament, parlen de la presència d'una declaració del traductor presentada com a personal i genuïna. En segon lloc, el manlleu ciceronià explícit, concretament del *De senectute* 24 (vegeu també Butinyà, 1996), perfectament explicable atesa la formació del traductor i també per les previsibles glosses marginals del manuscrit llatí que li havia pogut servir de base. Finalment, la vinculació professional de Ferrer Saiol amb la Cancelleria reial i la

personal amb Bernat Metge. No cal ara remarcar la funció important de la Cancelleria (i d'altres centres politicoadministratius), tant per a l'administració de l'estat com per a la instrucció i erudició de molts dels seus integrants (vegeu Badia, 1991: 32). Lògicament, un protonotari de la reina Elionor de Sicília, com era Saiol, havia de tenir una educació consistent i profunda, si més no en els aspectes retòrics i formals², per la qual cosa podem suposar que no devia generar-li moltíssims dubtes ni problemes la redacció i exposició de textos de temàtica diversa. Una altra cosa fóra el seu tractament *ideològic*, si se'm permet l'expressió. Perquè el fet que hi cite Ciceró o que tinga relacions familiars amb Metge no ens assegura directament un tarannà especial ni cap *modernitat* en la formulació d'idees o en la discussió de motius. Aquestes prevencions, aplicades al pròleg de la versió del Pal·ladi, menen a suggerir que molt possiblement ens trobarem amb un text ben construït formalment, però pendent d'avaluar respecte a les innovacions del contingut i a la sinceritat de les afirmacions allà vessades, més enllà per tant de les previsible capacitat retòriques de Saiol.

Per seguir amb les precaucions preliminars, també és important destriar allò que podem assignar a l'autor o a la intermediació durant el procés de transmissió manuscrita, d'allò altre que és mèrit únic del traductor, per tal d'evitar confondre el que diu Pal·ladi –o li és assignat– amb el que diu Saiol, sobretot quan les diferents figures del discurs no hi són marcades amb suficient claredat. Basant-nos en el que tenim a l'abast i en les edicions llatines més solvents, el conflicte potencial sembla reduir-se sols a alguns passos en què hi ha alguna petita matisació o glossa, perquè sovint hi ha una identificació explícita del responsable:

- Al actor Pal·ladi li par que los forments se deuen exercolar y entrecavar en los llochs qui habunden molt en erbes (Giner, 1986: 159).
- Lo libre de Pal·ladi diu que les olives més grosses deu hom conservar per a menjar» (Giner, 1986: 205).
- Lo Pal·ladi fa testimoni que ell ho ha provat (Giner, 1986: 252).
- Yo, Ferrer, dich que los brots tendres fan altra vegada a tallar (Giner, 1986: 259).
- Yo qui he començat de arromançar novellament aquest libre del Pal·ladi, he trobat, legint en altres libres autèntichs, que si prens dels empelts... (Giner, 1986: 260).
- Yo no n'he provat, mas solament ho he trobat escrit (Giner, 1986: 260).

Tanmateix, i lògicament, s'hi dóna la responsabilitat íntegra del pròleg a l'autor de la traducció, sense cap altra consideració. Amb tots els ets i els uts, vegem directament què ens aporta la introducció de Saiol.

3. Allò que hi llegim en primer lloc és una aproximació a l'autor llatí³, un sintètic *accessus* en què es remarca el fet que Pal·ladi Rutili havia cercat en «gran partida de

² Giner (1986: 24) remarca adequadament que aquest càrrec comportava «revisar la forma interna i externa dels documents, corregir-los per tal que quedaren en “bella retòrica e bon llatí”, guardar les matrius de la butla i dels segells, excepte el secret, i per últim ordenar registrar els documents».

³ Quant a l'autoria real d'aquestes paraules, no podem descartar-ne cap. Podria tractar-se fins i tot de l'aprofitament directe d'alguna font que se'ns escapa o la transcripció o reelaboració d'algun fragment –interlineal, marginal o prologal– existent en el text llatí de base. Malgrat això, no he sabut trobar en

Grècia ... e gran partida de Ytàlia»⁴ llibres i pràctiques d'agricultura, una activitat que per a l'autor –i també tradicionalment– havia d'incloure «no solament los fruïts dels arbres, ans encara los animals a ells neçessaris». Pal·ladi s'hi havia dedicat «per la gran afeció que havia a la cosa pública», motiu pel qual «copilà e ordenà lo present libre en latí, ben curt e breu y molt suptil». La brevetat i subtilitat del llatí i el benefici per a la cosa pública seran ingredients inicialment presentats com a genuïns de l'obra de Pal·ladi i que farà seus Saiol: el benefici que el contingut pot reportar als destinataris excusarà també els defalliments de la traducció, motivats per la subtilitat del llatí. El protonotari s'introduirà ara –i en català– pels territoris evidents dels llocs comuns però marcarà alhora i de manera volgudament visible (heus aquí la petita innovació) un dels elements arquitectònics més colpidors de tot el pròleg: l'estructura de causa-efecte. Ho veurem tot seguit. De moment, m'interessa remarcar també el fet que Saiol afirma que Pal·ladi havia redactat el llibre després de «provar moltes de les coses que havia legides, vistes e hoïdes». Aquesta indicació no pot passar inadvertida, sobretot tenint en compte la llarga tradició d'infiltració, en el cos dels textos agronòmics medievals, d'experiències pròpies de l'autor, del traductor o fins i tot dels lectors⁵. Es tracta, per tant, d'una remarca que, per a un lector medieval d'aquest tipus de literatura, representava la conjuminació perfecta de la via erudita («legides») amb la pràctica («vistes e hoïdes»), i que no desdiu de l'origen mateix del text llatí original, una espècie de Columel·la abreviat i clar redactat en un temps de decadència i amb vista a un ús pràctic immediat (Moure, 1990: 17-18).

4. Com acabe d'indicar, Saiol hi destaca, en lloc preferent, el desig de Pal·ladi per divulgar els seus coneixements: «per caritat que havia en Déu e dilecció a la cosa pública, copilà e ordenà lo present libre en latí, ben curt e breu y molt soptil». És clar que en el desenvolupament ulterior del traductor es combinen tòpics habituals en els pròlegs romànics i que es tracta de conceptes poc innovadors, moneda corrent entre els traductors i erudits, que els feren servir més enllà de les mancances materials –reals i comprovables– que patien, a les quals farà referència més endavant. El cas és que el tòpic d'un llatí subtil per als lectors i parlants de vulgars s'adiu malament amb el que Saiol escriu tot seguit: «no contrastant que en lo prefassi de son libre [Pal·ladi] hagués protestat que la art de agricultura deu ésser tractada per hòmens grossers als quals no deu hom parlar subtilment axí com si eren hòmens de sciència». Certament, aquestes afirmacions del traductor català tenien present el començament del text llatí de Pal·ladi, allà on aquest indicava que la llengua –llatina– s'havia d'ajustar

l'aparat de l'edició crítica de Moure 1980 cap dada que em permeta confirmar la dependència, a algun dels mss. llatins coneguts, d'algun afegit detectable en el text de Saiol, potser perquè en aquesta edició no s'han inclòs «las glosas interlineales o marginales de excesiva extensión que no se presentaban con carácter fundamental» (Moure, 1980: 322).

⁴ Mentre no s'indique expressament, el text de la traducció de Saiol és transcrit directament del manuscrit únic conservat a l'Arxiu Municipal de València, ms. 6437 del fons Serrano Morales. Altres transcripcions, a Tramoyeres, 1911, i Giner, 1986.

⁵ En el text del tractat d'agricultura atribuït a Ibn Wāfīd que reporta la versió jordana de *l'al-Muqni'*, hi ha una introducció on hom explica que hi exposarà i farà servir materials d'altres autors que han parlat d'aquest tema, però també que aprofitarà la seua pròpia experiència personal (Guzmán, 2005: 96). En aquesta mateixa versió trobem verbs en tercera persona com *añade, afirma* (*ibidem*, p. 102), la qual cosa ve a significar que falques d'aquesta mena eren usuals.

a les característiques del destinatari i que, per això mateix, convenia tenir cura de no ornar ni retoricar excessivament aquesta obra atès que tenia com a potencials lectors els agricultors⁶. Es tracta, òbviament, d'una menció a aquella *planissima lucidatio* que Cassiodor va adjudicar a l'estil de Pal·ladi i que s'ha de contextualitzar en el moment concret en què el nostre autor escriu. Des d'una altra dimensió, no ha d'estranyar que s'hi aplique el concepte de conveniència, del gust i ús de la retòrica clàssica i medieval, ni tampoc que puguem detectar-hi algunes idees retrobables en pàgines tan allunades de Saiol—cronològicament i conceptualment— com les de la *Crònica Abreviada* de don Juan Manuel: «E por esta razon, los que fazen o mandan fazer algunos libros, mayor mente en romance, que es sennal que se fazen para los legos que non son muy letrados, non los deuen fazer de razones nin por palabras tan ssoitiles que los que las oyeren non las entiendan o por que tomen dubda en lo que oyen» (citada per Montoya-Riquer, 1998: 272).

Comptat i debatut, el problema de Saiol fou que, en fer servir en un mateix punt del pròleg conceptes inicialment destinats a públics amb llengües diferents (el llatí per als lectors de Pal·ladi; el català, per al de Saiol), entrà en una contradicció evident. Tan evident com que per als llauradors i propietaris romans el llatí, la seua pròpia llengua, no tenia la mateixa subtilesa que per a un receptor català. Per una altra banda, i com fou normal en l'època, tampoc s'hi plantejà la problemàtica de diferenciació entre llatí vulgar, clàssic i medieval, i entre els diversos registres lingüístics. Com que he tractat més detalladament aquestes qüestions en un altre lloc (Martínez Romero, 2007: 30), ara em limite simplement a apuntar-ne les conclusions més adients per a l'objectiu d'aquestes pàgines.

5. Immediatament després de la referència als destinataris potencials i a les subtilitats llatines, Saiol explicita un dels arguments destacats d'aquest pròleg, si jutgem pel nombre de referències a aquest fragment en síntesis i panorames de traducció medieval. El protonotari critica ara els errors dels anteriors arromançadors de Pal·ladi, perquè «no an aguda cura de declarar⁷ molts vocables que y són no coneguts ne usats en nostre llenguatge, mas que·ls an posat simplement», amb la qual cosa han contribuït ben poc a millorar la recepció del text en terres catalanes. M'interessa destacar tant el fet de la declaració de l'existència de versions anteriors de l'*Opus agriculturae*, com el costum de transcriure el mot original no conegut sense traduir-lo ni provar d'explicar-lo. Quant a l'existència de les dobles i triples traduccions d'una mateixa obra, es tracta d'un tema que no ens és gens desconegut (vegeu, per exemple, Nadal, 1992), malgrat que massa

⁶ «Pars est prima prudentiae ipsam cui praecepturus es aestimare personam. neque enim formator agricolae debet artibus et eloquentiae rhetoris aemulari, quod a plerisque factum est, qui dum diserte locuntur rusticis adsecuti sunt ut eorum doctrina nec a disertissimis possit intellegi. sed nos recidamus praefationis moram, ne quos reprehendimus imitemur» (ed. Rodgers, 1975: 2). En traducció catalana: «[3r] La primera part de saviesa és que hom dega conciderar la persona a la qual hom ha a manar alguna obra o ensenyar lo llaurador. No deu semblar en son parlar lo mestre en arts o en retòrica, los quals solament an cura de ornar llurs paraules ab bells vocables. Açò acostumen de fer alguns hòmens no molt savis, qui parlen ab pagesos e persones grosseres ornadament e subtil, per tal que llur doctrina no puga ésser entesa ne per los grossers ne per los subtils. Emperò nosaltres abreugem lo pròlech per tal que no semblen a d'aquells que reprenem».

⁷ Amb el verb «declarar» hem d'entendre 'traduir' («arromançar» hi diu el traductor castellà).

habitualment les versions apareixen o se'ns presenten de manera independent unes d'altres, bé perquè els traductors no en diuen res, bé perquè hom les desconeix. En unes altres ocasions sols les constatem per allò que diuen els traductors de la segona o de la tercera versió: normalment la justifiquen per la *doletia* o insuficiència de l'anterior o les anteriors. És allò que farà Antoni Canals amb el *Valeri Màxim* o Saiol amb el *Pal·ladi*⁸. És clar que l'absència d'aquells textos anteriors criticats en els prestatges de les nostres biblioteques estimula la sospita que es tracte en algun cas només d'un recurs, d'una excusa per remarcar les bondats d'una traducció pròpia o simplement per justificar-la⁹. Fet i fet, la crítica als *altres* ja formava part dels exordis dels joglars, que vituperaven els *vilains joughers*, aquells que no dominaven o robaven allò que contaven (ens ho recorden Montoya-Riquer, 1998: 75). Convé no descartar totes les possibilitats d'interpretació, aquestes i altres. Perquè, posats a hipotetitzar, el problema podria adquirir encara una altra dimensió i una major complexitat si no limitàvem la recerca d'aquells arromançaments anteriors de què parla Saiol sols als textos catalans i acceptàvem la possibilitat que tingués en ment o s'hi referís també a alguna de les altres versions romàniques (tal com apuntava agudament Hauf, 1989: 384). Personalment, i després d'analitzar el text català, no hi trobe cap element lingüístic o estilístic que invite a pensar en una intermediació romànica consistent entre l'original llatí i l'arromançament del protonotari, la qual cosa no nega que en pogués fer servir alguna puntualment per solucionar alguna correspondència lèxica o alguna glossa o comentari.

Però transcrivim el text complet en què s'insereix l'afirmació de Saiol, perquè hi afegeix algunes notes dignes d'alguna mínima reflexió:

E és çert que lo libre de Pal·ladi, per la gran subtilitat e brevitat de vocables que no són en ús entre nosaltres en Cathalunya ne encara en Espanya, és molt avorrit e rebujat e menspreat, per tal com no·l podien entendre, encara que alguns se'n sien fets aromançadors, los quals no an aguda cura de declarar molts vocables que y són no coneguts ne usats en nostre lenguatge, mas que·ls an posat simplament segons que·ls an trobats scrits en lo latí, de manera que sí poch són entesos en romanç, encara que en moltes partides del romanç no an espressat ne dit lo enteniment de Pal·ladi, ans y an posat contrari, en [de]rogació e perjudici de Pal·ladi.

La referència al rebuig que provoca en el destinatari la lectura de textos amb lèxic subtil, poc clar o desconegut no representava cap novetat. Don Juan Manuel mateix, en el pròleg d'*El conde Lucanor*, ja anotava: «Et por que a muchos omnes las cosas

⁸ En una línia molt semblant a la de Canals, Pedro de Chinchilla en el pròleg de la seua traducció de la *Ystoria troyana*: «[...] E por quanto algunos ouo questa misma ystoria romançaron, syguiendo el proceso de la cruda ystoria, muchas cosas della dexaron, que a mi paresçe aquello ser lo mejor e mas util e que la mucho ennobleçe, e alegra los animos de los entendidos leedores, e manifesta al actor sy quiere conponedor grant suficiencia, yo, en quanto podre, me esforçare de ninguna cosa en ella menguar, nin menos de mio añadir, mas que por este traslado sea conosci-do, a los quel latin ygnoran, en quanto conpuesto e plazible estilo esta ystoria el ya nonbrado ordeno» (Schiff, 1905: 267).

⁹ Més encara quan no s'hi declara un comitent amb nom i cognoms, com en la traducció de Saiol, tot i que Giner (1986: 26) apunta quatre possibles comitents: Pere el Cerimoniós, que havia demanat a Jaume de Vedrinyans un Pal·ladi el 1377; Joan I, que el 1380 tot just començava a encarregar traduccions; Saiol mateix, persona major que podria voler dedicar-se a afers d'agricultura; altres, hipòtesi menys probable. De la mateixa manera, la referència a la seua voluntat d'esdevenir benefactor social no és cap certificació absoluta de no comitència.

sotiles non les caben en los entendimientos, por que non las entienden bien, non toman plazer en leer aquellos libros, nin aprender lo que es escripto en ellos. Et por que non toman plazer en ello, non lo pueden aprender nin saber asi commo a ellos cunplia»¹⁰. Més colpidora és, per tant, l'explicitació de l'absència d'alguns referents de termes llatins en la geografia catalana i «espanyola», quan al·ludeix a aquells «vocables que no són en ús entre nosaltres en Cathalunya ne encara en Spanya». Davant d'aquest problema, fou pràctica habitual, com ja sabem, el calc lèxic, la transliteració, el llatinisme, la qual cosa no n'afavoria precisament la comprensió per part dels lectors naturals d'una vulgarització¹¹. En aquesta ocasió concreta, però, el possible lloc comú de l'enuig per la no conveniència del llenguatge casava perfectament amb les dificultats reals que hom podia trobar en un text científicotècnic, encara que fos escrit en un llenguatge clar i precís com el de Pal·ladi. Per això mateix, i potser avançant-se als retrets hipotètics, Saiol remarcava que la culpa no era de l'escriptor llatí, que «solament per copilar aytal libre mereixch ya haver glòria» (una expressió que retrobarem molt escadusserament en alguna altra traducció), sinó del fet que hi havia una manca de «vocables» adients en català. El futur lector de la versió del protonotari esperaria trobar-hi, doncs, una solució efectiva a les mancances que es criticaven, és a dir, una versió més llegidora i més «romànica», potser menys deutora de la formulació lingüística de l'*Opus agriculturae*. I efectivament això és el que trobà: un text que aspira a fer entendre els conceptes de l'agrònom llatí.

6. Els errors de versions anteriors se'ns presenten, doncs, com la causa directa de la nova versió. Es tracta d'una causa que, en aquest context en què s'explicita, no demana comprovació, sinó simplement declaració, perquè som a l'exordi i perquè es tracta d'un lloc comú que es desenvolupa amb major o menor fortuna i adequació a la realitat. Una altra causa subsidiària –i també present al pròleg– de la necessitat de la versió és que «aquest libre és molt útil e profitós a tots los hòmens». Potser no caldria insistir-hi. Tanmateix és imprescindible remarcar que el tòpic del benefici serveix a Saiol per a contestar Pal·ladi amb el Ciceró del *De senectute*. M'explique. Si Pal·ladi deia que «la art de agricultura deu ésser tractada per hòmens grossers», Ciceró «en hun seu libre intitulat *De vell[e]a*» n'ampliava la destinació amb la inclusió dels savis i dels vells, com remarcarà convenientment el traductor català: «encara reçita en aquell mateix libre molts savis e antichs hòmens e philosophs de gran estament qui en llur vellea llauraven e fahien llaurar e cultivar lurs terres. E ell mateix, Tul·li, féu semblantment, segons que ell mateix ne fa testimoni, dién que res en lo món no és pus delitable a l'hom vell de gran estament que en fer conrrear les terres». La menció –i la insistència en la propietat intel·lectual de les afirmacions (*reçita, fa testimoni*)– no

¹⁰ En el pròleg de la traducció castellana de *Los doze trabajos de Hércules* (1417) de Enrique de Villena se'ns diu que s'ha volgut fer «usando del comun fablar e fuyendo o apartando siquiera esquivando quanto pudo de los intrincados e menos entendidos por legos vocablos, a fin que a muchos podiese aprovechar e comunicarse» (citat per Santoyo 1994: 30), cosa que no és certa.

¹¹ És sabut que, malgrat que es pot vincular amb el mètode de traducció a la lletra, la transliteració i el calc foren fenòmens que també afectaven –en molt menor grau, certament– les versions *ad sententiam*: en el primer cas, foren consubstancials a la metodologia que hom hi feia servir; en el segon, representaven una solució ocasional o mostraven la manca d'un objecte concret en el món referencial del traductor, d'uns materials lexicogràfics al seu abast o d'una formació suficient.

és gens gratuïta. Primerament, perquè amb aquestes paraules es legitimen unes altres escrites per Saiol mateix immediatament abans i en el mateix sentit, amb la qual cosa Ciceró serveix d'*autoritas* necessària; escrivia el protonotari que «[el conreu de l'agricultura és] profitós a tots los hòmens, axí de gran stament com baix, que vullen entendre en agricultura, a la qual naturalment són inclinats en llur vellea, en special los hòmens que són stats en llur juventut de gran e noble coratge e an treballat e entès en fets de armes e altres notables fets a utilitat de la cosa pública». Segonament, i més important, tota aquesta argumentació serveix també de resposta a la probable contradicció que per a alguns lectors de Saiol podia representar llegir que Pal·ladi afirmava que l'agricultura era una activitat pròpia de «grossers» tot i que els escrivia un llibre pràctic en llatí (cosa absolutament lògica, per altra banda). El fet que també hi pogués haver agricultors savis justificava mínimament l'ús d'aquesta llengua plena de «subtilitats». Fet i fet, el traductor no arribà a copsar la profunda transformació del camp des de l'agricultura clàssica a la contemporània, per la qual cosa, en realitat i finalment, considerà i tractà el Pal·ladi com un receptari pràctic d'agricultura i apte per a la gran difusió¹², sense percatar-se ni tenir present a més que una cosa era la destinació de l'original pal·ladià (els propietaris de les terres) i una altra no necessàriament idèntica els executors reals d'aquestes pràctiques.

7. Que Saiol aprofita Ciceró des de coordenades típicament medievals, ho prova encara l'addició d'una interpretació cristiana de l'allunyament dels afers mundanals en la vellesa i l'opció per la dedicació al camp, ço que permet pujar els escalons de contemplació en Déu:

car Déu tot poderós no fretura dels esplets de la terra, mas lo home solament. E contemplant aquestes coses e retent gràcies a Déu tot poderós, à pujat lo primer grau o escaló de contemplació en Déu. Aprés porà muntar més leugerament lo segon escaló, de contemplar com Jhesucrist, Déu e home, s'és fet nostre frare servent natura humana. Aprés porà contemplar lo terçer o darrer escaló, qui és de contemplar en lo goig que hauran en paradís los amichs de Déu qui hauran treballat a son servey e de la cosa pública del món, de la qual és ell cap e major príncep.

Aquestes ratlles de bella literatura contemplativa s'han d'afegir a altres falques religioses i morals al llarg del pròleg, amb les interpretacions i glosses corresponents, com ara: «Salamó, qui féu tot son poder en ennoblir lo món seguint la doctrina donada per son pare David en lo ·CIII· psalm del salteri, a hon diu: «*Hoc mare magnum et spaciosum manibus contractandum,*» quasi que vol dir que aquest gran mar e ample, ço és la terra, deu ésser tractada e ennoblida per les mans dels hòmens [e]dificant, plantant e espletant aquella». Aquestes darreres paraules, fàcilment extretes de la transcripció d'un comentari a l'ús, es conjuminen amb altres motius de la corrua medieval: «la qual cosa pública no és durable ne-s pot sostenir sens llauradors e persones que conreen la terra».

8. En les línies finals del pròleg i després de l'excurs ciceronià i contemplatiu, Saiol mamprén el fil –fins i tot sintàctic– del discurs i recull els arguments dispersos

¹² Com al capdavant fou considerat ja per Cassiodor (Moure, 1990: 39-41) i després per la tradició baixmedieval (Ambrosoli, 1983: 228).

anteriorment per tal de justificar-se i justificar la versió. Ara és el moment d'introduir-hi el lloc comú de la insuficiència i de l'empetitiment del traductor, que ara resulta més tòpic, en tant que no sona molt versemblant la modèstia en un home que critica la feina dels seus predecessors i que es creu en disposició de poder millorar-ne el resultat. Aquest lloc dóna pas a un altre, amb el qual es vincula de vegades, que és la petició d'esmena al lector. La *supplicatio*, la manifestació de la impotència de l'arromançador, completava el desenvolupament natural del tòpic de modèstia iniciat una mica abans. Ara bé, en no adreçar-la a la divinitat sinó al lector, renunciava als avantatges de la valoració positiva i directa del seu esforç, sols superable i esmenable per un ens superior (Montoya-Riquer, 1998: 171). El traductor, aparentment conscient del seus límits, sotmetia el treball a l'examen d'altres «interpretadors», és a dir, assumia que altri pogués fer amb la seua allò que ell mateix havia fet amb les vulgaritzacions anteriors de Pal·ladi.

És clar que la *supplicatio* s'originava a partir d'una *confessio* anterior, allà on Saiol s'excusava per la impossibilitat de traslladar-hi determinats conceptes del llatí al català: «si per ventura yo no he bé enterpretats alguns vocables de sements o de arbres o de altres coses, açò és esdevengut perquè no·ls he trobats exports ne declarats en alguns llibres, axí de grammàtica com de medicina, encara que diligentment hi haja treballat». A primer cop d'ull, Saiol semblava fer allò mateix que criticava, practicava paradoxalment allò mateix que censurava: el fet de passar el problema lexicogràfic al lector per manca de recursos i formació suficients per heure-se-les amb els llenguatges específics. I tanmateix, les dificultats lexicogràfiques de Saiol no afectaven ni tan sols una trentena de mots!¹³ De fet, havia solucionat moltes qüestions lèxiques amb eficàcia i correcció i havia aconseguit un producte molt digne i llegible. El problema, si podem parlar de problema, és que al pròleg havia desenvolupat els mecanismes i els elements que la tradició retòrica li exigia i aquests no deixaven percebre del tot els raonaments, les debilitats i les certeses de l'experiència individual del traductor. Els llocs comuns amagaven l'esforç real esmerçat en el producte final, i Saiol no va poder o no va voler alterar-ne la proporció. Si hi ha cap contradicció, no és a l'interior de la traducció, sinó en l'acoblament dels llocs comuns i de la pràctica traductora en l'espai concret del pròleg, un espai apte per a una exposició que de vegades té poc a veure amb l'experiència concreta i tangible, del dia a dia, del traductor. Es tracta, a més a més, d'un desacoblament que probablement notem més nosaltres que els seus contemporanis, que avaluarien positivament la presentació i el desenvolupament retòric dels recursos a l'abast i que contemplarien la versió com una etapa més del procés d'adquisició i d'apropiació d'aquests materials antics, per una altra banda sovint naturalitzats i aclimatats a la pràctica agrícola concreta gràcies a l'addició textual successiva de materials diversos i d'experiències pròpies, gestionades, vehiculades i anotades per traductors, copistes i lectors (vegeu Cifuentes, 2002: 289-291).

9. Si no ho interprete malament, hi ha, al final del pròleg, una referència a la preocupació per la difusió de la còpia, relacionada íntimament amb aquell procés de correcció dels defalliments de què acabe de parlar:

¹³ Ho he mostrat a Martínez Romero, en premsa.

E lexe-u a correcció de major e millor interpretador que yo, que li plàcia suplir y corregir los defalliments que y són, per tal que en los trellats, si algú y donarà fe, no se'n segueixca error; e açò per caritat de Déu e dilecció de la cosa pública.

És a dir, si algú creu que cal corregir cap concepte o terme, ha de donar fe en la còpia que llig, anotar-hi l'esmena, per tal que pugua aprofitar a partir d'aquest punt en el procés de difusió manuscrita. Hi suren clarament els conceptes de benefici públic i la consciència de la materialitat i de la multiplicitat d'elements que intervenen en l'acte de l'escriptura. Un procés llarg, els primers episodis del qual coneixem fins i tot cronològicament, gràcies al final del pròleg, on s'expliciten les dates de començament i d'acabament de la feina de Saiol, que es prolonga durant cinc anys: «Fon acabat de aramançar en lo mes de juliol anno a nativitate Domini millesimo CCCLXXXV, e fon començat en nohembre de l'any mil CCCLXXX». Amb tot, no podem considerar aquelles ratlles conclusives com les típiques d'una traducció o d'una còpia, on l'autor material declarava la duració del seu treball amb vista a la remuneració futura, sinó més aviat un producte dels usos i costums habituals en concurrència amb la pràctica notarial del traductor. Perquè, al capdavant, Ferrer Saiol se'ns mostra com un personatge que domina i segueix perfectament –i previsiblement– les eines retòriques i formals i que amb els elements a l'abast ofereix un producte digne. Altrament, al lector actual potser li hauria agradat trobar menys llocs comuns i una exposició més concloent de les experiències viscudes al llarg del procés de traducció del Pal·ladi; també potser una visió menys medieval. Però cal no confrondre els nostres desitjos amb les expectatives dels destinataris medievals d'un tractat d'agronomia.

BIBLIOGRAFIA

- Ambrosoli, M.: «L'*Opus agriculturae* di Palladio: volgarizzamenti e identificazione dell'ambiente naturale fra tre e cinquecento», *Quaderni Storici*, 18, 1983, pp. 227-254.
- Badia, L.: «Traduccions al català dels segles XIV-XV i innovació cultural i literària», *Estudi General*, 11, 1991, pp. 31-50.
- Butiñá, J.: «Sobre el prólogo de Ferrer Sayol al *De re rustica* de Paladio», *Epos*, XII, 1996, pp. 207-228.
- Cifuentes, L.: *La ciència en català a l'edat mitjana i el Renaixement*, Barcelona-Palma de Mallorca, Universitat de Barcelona-Universitat de les Illes Balears, 2002.
- Colón, G.: «Traduir y traducció en catalán, con una ojeada a los romances vecinos», en T. Martínez Romero y R. Recio (eds.), *Essays on Medieval Translation in the Iberian Peninsula*, Castelló de la Plana-Omaha, Publicacions de la Universitat Jaume I-Creighton University, 2001, pp. 153-171.
- Giner Sánchez, A. J.: *El «Tractat d'agricultura» de Pal·ladi. Una còpia feta de la traducció de Ferrer Sayol*, Valencia, Tesi de llicenciatura de la Universitat de València-Facultat de Geografia i Història, 1986.
- Guzmán Álvarez, J. R.: «El compendio de agricultura atribuido a Ibn Wāfid/ al-Nahrāwī: nuevas perspectivas sobre su autoría», *Anaquel de Estudios Árabes*, 16, 2005, pp. 83-124.
- Hauf, A.: «Dues versions iberoromàniques de l'«Opus agriculturae» de Pal·ladi. Petita mostra lexicogràfica», en *La Corona de Aragón y las lenguas románicas: miscel·lànea de homenaja para Germán Colón*, Tübingen, Narr, 1989, pp. 383-393.

- Martínez Romero, T.: *Tòpics literaris, traducció medieval i tradició romànica*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2007.
- : «Un traductor medieval en el seu context: els defalliments lèxics de Ferrer Saiol», *Llengua & Literatura*, en premsa.
- Montoya Martínez, J. y Riquer, I. de: *El prólogo literario en la Edad Media*, Madrid, UNED, 1998.
- Morrás, M.: «Deslindes del ensayo: literatura didáctica y ensayismo», *Compás de Letras*, V, 1995, pp. 65-78.
- Moure Casas, A. M.: *Palladius. Liber primus*, Madrid, tesis doctoral de la Universidad Complutense, 1980.
- : «Introducción» a *Paladio, Tratado de agricultura, Medicina veterinaria, Poema de los injertos*, trad., introd. y notas de A. Moure, Madrid, Gredos, 1990.
- Nadal, J. M.: *Llengua escrita i llengua nacional*, Barcelona, Quaderns Crema, 1992.
- Rodgers, R. H. (ed.): *Palladii Rutilii Tauri Aemiliani viri inlustribus opus agriculturae, de veterinaria medicina, de insitione*, Leipzig, Teubner, 1975.
- Rubió i Balaguer, J.: «La cultura catalana del Renaixement a la Decadència», en *Humanisme i Renaixement* [= *Obres de Jordi Rubió i Balaguer VIII*], Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1990, pp. 25-160.
- Santoyo, J.-C.: «El siglo XIV: Traducciones y reflexiones sobre la traducción», *Livius*, 6, 1994, pp. 17-34.
- Schiff, M.: *La Bibliothèque du marquis de Santillane*, Paris, E. Bouillon, 1905.
- Tramoyeres, L.: «El tratado de Agricultura de Paladio. Una traducción catalana del siglo XIV», *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, XXIV, 1911, pp. 459-465 [sobre la traducció catalana]; XXV, 1911, pp. 119-123 [sobre la traducció castellana].